

THE USE OF THE VIEWS OF JADID THINKERS IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL COMPETENCE IN STUDENT- YOUTH

Khodjibolaeva Nozimakhon Mamurovna¹

Fergana State University

KEYWORDS

ecology, ecological
competence, ecological
knowledge, ecological culture,
ecological responsibility,
ecological education, ecological
ethics

ABSTRACT

This article reveals the socio-pedagogical necessity of the formation of ecological competence in youth, its stages, socio-pedagogical content, views of Jadid thinkers on the formation of ecological competence, and the basics of their use in the educational process today.

2181-2675/© 2022 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.7182029

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Independent Researcher, Fergana State University, Uzbekistan

ТАЛАБА-ЁШЛАРДА ЭКОЛОГИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЖАДИД МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ҚАРАШЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ

KALIT SO‘ZLAR:

экология, экологик компетентлик, экологик билим, экологик маданият, экологик масъулият, экологик таълим, экологик ахлоқ

ANNOTATSIYA

Ушбу мақолада ёшларда экологик компетенликни шакллантиришнинг ижтимоий-педагогик зарурияти, унинг босқичлари, ижтимоий-педагогик мазмуни, экологик компетентликни шакллантиришга доир жади́д мутафаккирларининг қарашлари ва улардан бугунги кунда таълим жараёнида фойдаланиш асослари очиб берилган.

КИРИШ

Мамлакатимизда экологик компетентлик ни шакллантириш орқали “соғлом миллат – соғлом келажак” миллий стратегиясини амалга ошириш кўзда тутилган. Шу боис, жамиятда экологик вазиятни соғломлаштириш ва экологик компетентлик ни шакллантириш долзарб вазифалардан бирига айланди. Бунинг учун “биз жади́дчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак”[1] лиги, шундай экан, жади́д мутафаккирларининг қарашлари орқали “аҳолининг экологик компетентлик ини ошириш ҳақида жиддий бош қотиришимиз зарур”[2] лиги асосий вазифалардан бирига айланди.

Экология соҳасидаги интенсив тадқиқотлар унинг табиий фан сифатидаги мавқеини ўзгартирди. Бунда тирик табиат билан муҳит ўртасидаги муносабатларни инсонни қўшмай ўрганиш етарли бўлмай қолди. Биосфера ўзгаришида энг муҳим омиллардан бири бу антропоген таъсир эканлиги маълум бўлди. Айниқса, техносферанинг ривожланиши табиий жараёнларга таъсир қилиб, инсон манфаатларига мос равишда табиий муҳит элементларини сунъий муҳит билан алмаштиради. Бундай техникавий ёндошув “технизм” — табиат инсон иродасига бўйсунди, деган антропоцентрик, қандайдир инсон эркига қарам каби қарашларга асосланган. XX аср охирига келиб инсон томонидан яратилган сунъий техносфера ер биосфераси билан таққосланганда, бунда инсон томонидан яратилган сунъий моддалар ҳажми (техномасса) табиий биомассадан анча ошиб кетган. Ҳозирги замон оламшумул (глобал) муаммолари ва янги ижтимоий-маданий детерминациялар анъанавий экологик воқеликни акс эттирувчи парадигмаларни тубдан ўзгартириб юборди.

Фалсафий адабиётларда “экологик муаммоларни муваффақиятли ҳал этиб бориш нафақат социал-иқтисодий, илмий-техникавий шарт-шароитларнинг объектив ҳолатига, шу билан бирга, инсон омили, унинг экологик онги ва дунёқарашининг ривожланганлик даражаси каби субъектив омилга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ”[3], деб кўрсатилган. Шунингдек, экологик дунёқарашда шахснинг

ўзига хос экологик онги, билими ҳамда кўникмаси, табиат ҳодисаларига ёндашувининг турфа хил кўринишлари ўз аксини топганлиги учун, баъзи олимлар “экологик онгга экологик ижтимоий муносабатларнинг инъикоси сифатида қарайдилар”[4]. Экологик компетентликнинг даражалари экологик муносабатларнинг хусусиятлари ва уларнинг ривожланиш динамикасига мос келади. Лекин, “ўз навбатида экологик муносабатлар ҳам экологик онгнинг моддийлашув жараёнидир”[4]. Аммо бу моддийлашув жараёни объектив реалликда кишиларнинг атроф-муҳитга фаол таъсирига нисбатан муайян даражада орқада қолаётганлигини эътироф этиш зарур. Бу масалада Ю.А.Андреева таъкидлаганидек, “Кишиларнинг атроф-табиий муҳитни ўзлаштириши, уларнинг экологик онги ўсишига нисбатан илгарилаб кетмоқда”[5].

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Экологик компетентлик тушунчаси Шарқ оламида 3000 йил илгари шаклланиб келинган. Юксак бебаҳо асар “Авесто” табиатни ҳимоя этиш ва асраб-авайлашга доир энг дастлабки хужжатдир. Қадимги Шарқ олами вакилларида Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби етук мутафаккирлар асарларида ҳам табиат неъматлари ва уларни асраб-авайлашга доир кўплаб кўрсатмалар мавжуд. Ўзбекистон Республикасида экология ва атроф-муҳит муҳофазасининг назарий асосларини А.Тўхтаев, Э.О.Турдиқулов, Б.Зиёмуҳаммедов, Ҳ.Турсунов, А.Ниғматов, Т.Эргашев, А.Эргашевлар, Ш.Т.Отабоев, Р.У.Бекназаров, Ю.Ф.Маҳмудов, С.Х.Файзулина, Д.Ёрматоваларнинг экологик соҳадаги ҳаракатлари таҳсинга лойиқдир. Олий таълимда талабаларнинг экологик саводхонлигини тўлиқ мустаҳкамлаб, юксалтиришнинг долзарб эканлиги ва уларни тадбиқ этишнинг методик асосларини Ўзбекистон олимларидан Н.Бозорова, А.Маликова ишлаб чиққанлар. Экологик таълимтарбия ва маданият масалалари, фанлараро интеграллаш каби тадқиқотлар Э.О.Турдиқулов, Ш.Авазов, Н.Ў.Нишонова, Л.Худойбердиев, М.Мирбобоев, М.Нишонбоева, А.Т.Ҳайитов М.К.Ҳошимова, Б.Қултўраев, И.Исматов, В.Н.Сатторов, М.М.Ибодуллаева, Ю.Каримов, М.А.Юлдашев, Г.Султонова, Н.Ашурова, М.Б.Раҳимқулова, Шанасирова.Л.Т, Н.М.Эгамбердиева, М.Раҳматуллаева, Х.Раҳматова, П.У.Берданова тадқиқотларида акс этади.

Экологик таълимнинг назарий ва фундаментал қисми, моделлари, технологиялари, аксиологик жиҳатлари бўйича эса кўплаб тадқиқотчилар иш олиб боришган. Уларга И.Д. Зверев, А.Н. Захлебный, С.Н.Глазачев, Л.В. Моисеева, И.Н.Пономарева, Г.П.Сикорская, В.П. Соломин, О.Г.Роговая тадқиқот ишларини мисол қилиб олишимиз мумкин. Экологик психология ва педагогика соҳасида Россия тадқиқотчилардан эса: С.Д. Дерябо, А.В. Гагарин, И.Д. Зверев, Л.В. Моисеева, В.И. Панов, В.А. Ясвин, Ўзбекистон тадқиқотчиларидан А.С.Меджитова ўрганган.

Хорижий олимлардан Laleshwar Nand, Nina Roczen, Haywood Ian, Za'rour George экологик билимларни педагогик самарадорлиги ва дидактик моҳиятини очиб берган бўлса, Thomas E.Lovejoy, Eugene Pleasants Odum, F.Stuart Chapin каби эколог олимлар илмий изланишлари ва тадқиқотлари дунё экологиясининг назарий ва амалий

жиҳатдан ривожланишига хизмат қилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Инсон табиатга нисбатан ўз муносабатларининг оқибатларини англаб олса ва антропоген таъсир туфайли табиатнинг қай даражада ўзгаришга учраганлигини аниқлаб олса, мавжуд экологик вазиятга кўрсатаётган таъсирларини кўр-кўрона эмас, онгли равишда, таъсир объектларининг ва вазиятларнинг кўплаб параметрларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширган бўлур эди. Чунки “ҳар қандай экологик вазият объектив равишда биосфера ички мувозанатларининг бузилишидан, яъни табиатга антропоген, техноген таъсирлар натижасида юзага келади”[6].

Инсонларга фақат табиат неъматларидан оқилона фойдаланиш асосларини ўргатиш билангина уларда экологик компетентлик ни тарбиялаб бўлмайди. Ёшларни табиатдан оқилона фойдаланишга, маънавий-маданий бойлик яратишга ўргатиш, шунингдек, уларга табиат фақат фойда олиш учунгина эмас, балки гўзаллик қонунларига кўра ўзгартирилишини тушунтириш ахлоқий талабларга тўла мувофиқ келади. Талаба-ёшларда экологик компетентликни шакллантириш жараёнида қуйидаги тартибларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, ёшларнинг ҳиссиётига таъсир этиш, улар қалбида ёшлик чоғлариданоқ табиатга муҳаббат уйғотиш лозим. Бу тарбия қанчалик эрта бошланиб, изчил ривожлантирилса, у шунчалик ижобий самара беради.

Иккинчидан, ёшлар онггида табиатни муҳофаза этиш ва у билан оқилона ўзаро таъсир масалаларида фаол ҳаётий нуқтаи назарни шакллантириш. Уни инсоннинг ахлоқий эстетик савияси даражаси тарзида тавсифлаш мумкин. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси, бизнинг ҳозирги кунларимизда ҳам, унинг табиий муҳит ҳолатига боғлиқлиги камайиш ўрнига тобора ортиб бораётганини англаши зарур. Демак, ҳар биримиз табиатни асраб-авайламоғимиз дар-кор. Фан техника тараққиёти учун, айниқса, унинг ютуқларидан амалий мақсадларда фойдаланиш учун масъул бўлган шахслар олдида объектив талаблар турибди. Улар табиатнинг нозик жиҳатларини ҳисобга олиши, унинг мустаҳкамлик “чегараси”дан ўтиб кетилишига йул қўймаслиги, ўзига хос мураккаб ва ўзаро боғлиқ ҳодисалар моҳиятини теранроқ англаши, қайтмас жараёнларни келтириб чиқармаслик учун табиий қонунларга зид ишларни қилмаслиги керак.

Учинчидан, экологик компетентликни юксалтириш экологик таълим олишни узлуксиз давом эттиришни тақазо этади. Ёшлар билим олиши, олинган билимларини келгусида бойитиш ва ривожлантириши зарур. Шунингдек, бунда корхона ва ташкилотларда экологик компетентлик йўналишида олиб бориладиган тарбиявий ишлар ҳам катта ёрдам беради.

Нафосат тарбиясининг муҳим воситаси сифатида экологик маданият ўқувчиларни гўзалликни севиш руҳида тарбиялаш, турмуш, табиат, санъат гўзаллиги ва болаларнинг бадий фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган педагогик жараёнда қўлланилувчи омил ҳисобланади. Педагог олим К.Д.Ушинский

ёш авлодда табиат эстетик туйғуларнинг ривожланишига чуқур таъсир кўрсатадиган ажойиб тарбиячидир, деган эди. Табиатга бағишланган санъат асарларини ўрганиш, саёҳат, сайр, мазкур йўналишдаги анъанавий фаолиятлардир. Оламдаги гўзалликни кўра билиш, ҳис этиш лозим. Ўқитувчилар эътиборни табиат бойликларига, унинг шаклидаги мукамалликларга қаратиш, сайр, экскурсия ҳамда мактаб тажрибавий ер майдончасида ишлаш пайтида нафосат, табиатни севиш эҳтиёжигина бўлмай, шунингдек, унга онгли муносабатда бўлишдан ҳам иборатлигини ўқувчиларга тушунтириб боришлари лозим[7].

Жадидчилик ҳаракати юзага келган даврда экология атамаси ҳали истеъмолга кириб русум бўлмаган, бутун дунё мамлакатлари муаммоларини яхлит бир ҳодиса деб талқин этишга ундаган глобаллашув жараёни юзага чиқмаган эди. Лекин реал ҳаётда ҳозир ижтимоий экология деб аталаётган долзарб масалалар мавжуд эди. Жадидчилик ҳаракатининг дастлабки даврида халқни маърифатли ва маданиятли қилиш позициясида бўлган бўлса, кейинги босқичларида ижтимоий–сиёсий шароит кўпроқ сиёсий кураш томон буриб юборди. Жадидчиликнинг кейинги босқичлари янгича кўриниш бера бошлади. Маълумки, жадидчиликдаги сиёсий дунёқарашлик ўзгаришлар маҳаллий ёшларнинг Германия ва Туркия каби давлатларга бориб ўқиб келиши натижасида ўзгарди. Уларнинг Туркистонга қайтиб келиши жадидчилик таълимотини сиёсий курашга айлантирди ва асосий позициясини мустақиллик учун кураш ва мамлакатни ривожлантиришга қаратилган эди. Ўз мақсадларида бошқарув тизимини ислоҳ қилиш солиқларни камайтириш, деҳқонлар, ҳунармандлар турмушини енгиллаштириш, амалдорлар ўзбошимчалигини чеклашда жадидларнинг аралашувини талаб қила бошлади. Бундай сиёсий талаблар ижтимоий ўзгаришни истаган халққа маъқул келди. Кейинги даврга келиб жадидчилик ҳаракатида бўлиниш содир бўла бошлади. Бу эски тарздаги жадидлар ва янгича кўринишдаги ижтимоий–сиёсий талаблар билан чиққан жадидларга ажралди. Оғир ижтимоий ҳаёт шароитида турли йўллар билан ижтимоий–сиёсий кураш олиб бориб адолат учун астойдил кураш олиб бориш уларнинг асосий мақсадига айланган эди[8].

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, биз танлаган муаммо – экологик онг ривожидида жадидчиликнинг ўрни масаласига нима учундир ҳозирга қадар жиддий аҳамият берилмай келинди. Ҳолбуки, кейинги йилларда эълон қилинган тадқиқотларга қараганда, XX аср бошларида майдонга келган Туркистон жадидчилигининг фаолият доираси аста секин кенгая бориб, улар гарчи дастлаб маърифатпарварлар сифатида иш бошлаган бўлсалар ҳам, кўп ўтмасдан ижтимоий ҳаётнинг барча муҳим соҳаларига доир ижтимоий–сиёсий, иқтисодий, маънавий–маърифий қарашларини эълон қила бошладилар.

МУҲОКАМА

Тарихий тараққиёт давомида инсоният табиатни севиш, уни асраб-авайлашдан иборат маънавий–ахлоқий камолотга даъват этиб келган. Жумладан, умумжаҳон экологик маънавий тафаккур ривожига Марказий Осиёдан етишиб

чиққан буюк мутафаккирлар дунёқарашини ифодалаган экологик мавзудаги маънавий мероси ҳам бунга улкан ҳисса бўлиб қўшилганлиги тарихий ҳақиқатдир. Айниқса, Маҳмуд Кошғарий, Абу Али ибн Сино, Носир Хисрав, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Хайём, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Махмур, Гулханий, Муқимий, Фурқат ва Огаҳий каби юзлаб Шарқ мутафаккирлари адабий асарларидаги теран экологик-фалсафий таълимотларининг умуминсоният маънавий мероси сифатида эътироф этилиши фикримиз далилидир.

Ижтимоий ривожланиш ва миллатни маърифатли қилиш борасидага ҳаракатларда Туркистон жадиdlари бўлган Сиддиқий-Ажзий, Маҳмудхўжа Бехбудий, Хожи Муин, Сайид Ризо Ализода, Вадуд Маҳмуд, Исматулла Раҳматуллаев Абдулҳамид Мажидий каби бир қанча зиёлилар жонбозлик кўрсатдилар. Хусусан, жаид намояндаларидан Маҳмудхўжа Бехбудий, болаларга диний ва дунёвий илм бериш билан бирга, миллат фарзандларини замонавий илм олиш учун тараққий топган мамлакатлардаги ўқув юртларига юбориш керак, деган ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ўта муҳим масалани ўртага ташлади. Жаидларнинг янги миллий давлатчиликни ташкил этиш, мактаб-маориф ва ўқиш-ўқитиш, тарихий ва маданий-маънавий меросга янгича муносабат руҳидаги мақола ва тадқиқотлари билан бирга, Туркистон халқларига аждодлари томонидан мерос бўлиб қолган она Ватан, унинг бебаҳо сув ва тупроғи, мусаффо ҳавоси, табиий бойликларини асраб-авайлашга доир фикр-мулоҳазалари ифода этилган илмий-публицистик, педагогик, бадий асарлар ҳам яратилди. Бу йўналишдаги асарлар, табиийки, ўтган аср бошларида бошланган миллий уйғониш жараёнида маърифатчилик ҳаракатининг нечоғлик катта ва салмоқли куч сифатида майдонга чиққанини кўрсатади. Жаид намояндалари ўз халқининг зиёли ва фидойи фарзандлари сифатида ижтимоий ҳаётда тобора марказий ўринни ишғол қилаётган “руслаштириш” сиёсатига, шунингдек, Туркистон ўлкаси учун илгари синалмаган техникавий тараққиёт, янгича ишлаб чиқариш усуллари ва воситаларининг жамият ва табиатга таъсири, бу таъсирнинг ижобий ва салбий оқибатлари, техник тараққиёт ва унинг истиқболи, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш сингари давр кун тартибига кўтарган долзарб масалаларга бефарқ қараб турмадилар.

Инсоннинг экологик тафаккур тарзи у яшаб турган минтақанинг табиий-географик шарт-шароитига, турмуш маромига ва мавжуд жамият кишиларининг табиат тўғрисидаги дунёқарашини ҳамда унга бўлган муносабатлари билан узвий боғлиқдир. Жаидчилик ҳаракати ва унинг етук вакиллари томонидан атроф-муҳит, табиатга оқилона муносабатни шакллантириш, табиатни асрашга доир қарашлари, миллий табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш, авайлаб-асраш ўрнига уни талон-торож этиш сиёсати қўллангани ҳақли равишда қораланганини алоҳида таъкидлаш лозим. Мустамлакачилар юритган “ташиб кетиш” сиёсатининг ҳалокатли оқибатлари, атроф-муҳитга етказилаётган зарарлар, бир кун келиб унинг асоратларини бартараф этиш мушкуллиги, ер-сув заҳираларидан колониал мақсадларда фойдаланиш тенденцияси жаидлар назаридан четда қолмаган.

Масалан, 1903 йилда “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида ёзилишича, пахта майдонларининг йилдан-йилга кенгайиб бориши натижасида пахта монокультураси содир бўлган. Ем-хашакнинг танқислиги оқибатида чорвачилик инқирозга учраб, чорва молларининг сони йилдан-йилга камайиб, деҳқонлар қорамолларга озуқа етишмаслигидан қишга яқин вақтда уларни сотишга ва баҳорнинг бошларида чорва молларини сотиб олишга мажбур бўлганлар. Ўша даврга оид архив материалларининг тасдиқлашича, бу даврда ем-хашак экинларининг нархи 100 фоизга ҳамда чорва молларининг нархи 50 фоизга ошиб кетган[9]. Бу ҳам табиатга нооқилона муносабатнинг маҳсули ва атроф-муҳитни асраб авайламаслик натижаси эканлиги маълум бўлади.

Жадид мутафаккирлари томонидан миллий матбуот саҳифаларида тупроқ унумдорлигини ошириш учун кўрилган чоралар кенг муҳокама қилинган. Хусусан, “Садои Туркистон” газетасида ернинг ҳосилдорлигини оширишни истаган зироатчилар ўз билимларини оширишлари, махсус китоблар мутолаа қилишлари лозимлиги таъкидланади, хусусан, Рауф Музаффарзоданинг “Садои Туркистон” да 1914 йилдаги 14-сонида босилган “Тупроқ надур?” мақоласида “Ернинг ўстириш қувватини орттирмақ учун солинадиган нарсалар бордур” деб таъкидланади[9]. Умуман, тупроқ унумдорлигини ошириш учун ўғитлар сифатини яхшилаш, табиий чиқиндилар билан бирга сунъий ўғитларни ҳам қўллашга ҳаракат қилингани бўйича тажрибалар ўтказилгани маълум бўлади. Албатта, жадидчилик олдинга сурган асосий ғоялар маърифатпарварлик ва миллий истиқлол бўлиб, улар бу ғояларни рўёбга чиқариш учун фидокорларча курашувчи инсонлар эканликларини ҳам амалда, ҳам илм-фанда ва маданий баҳсларда кўрсата олдилар. Улар яшаган даврда экологик маданият масалалари жиддий тус олмаган, табиат ва инсон ўртасидаги зиддиятлар кескинлашмаган, техникавий тараққиёт ижтимоий-глобал муаммоларни кун тартибига қўйиб улгурмаган эди. Бироқ жадид публицистикаси, адабиёти ва педагогикасида экологик тафаккурнинг XX аср бошларига хос ҳукм-хулосалари, яқин йилларда табиат билан инсон ўртасидаги муносабатларда юзага келадиган муаммолар тўғрисида муайян кузатишлар мавжуд. Огоҳликка даъват каби жаранглаган бу мулоҳазалар кейинги тарихий тараққиёт босқичларида ўз ҳаётий тасдиғини топди.

Маълумки, инсон саломатлиги тиббий маданиятнинг жамиятда қандай мавқега эгаллиги билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу масала айти пайтда экологик маданият билан ҳам узвий алоқадорликда юзага келади. Ер, сув тозаллиги, ҳаво мусаффолиги атроф-муҳитнинг қай даражада яшаш учун яроқлилигини белгиловчи муҳим омиллардир. Бу жиҳатдан, жадидлар ўзлари яшаган даврнинг тиббий билимлар соҳасини ҳам ўзгача руҳ ва курашчанлик билан ислоҳ этишга интиланганини кузатишимиз мумкин. Бу даврда тиббий маданиятнинг асрлар бўйи давом этиб келган анъанавий кўринишлари, услуб ва усуллари билан кенг фойдаланилганини таъкидламоқ лозим. Халқ таъбири яхши ривожланган. Бироқ касалхоналар, даволаш масканларининг камлиги ёки мунтазам ишламаслиги,

касалликлар тарқалишининг олдин олишга ҳамда касаллик пайдо бўлишининг сабабларини аниқлашга астойдил ҳаракат қилинмаслиги оқибатида халқ орасида айрим юқумли касалликлар кўп одамнинг ёстиғини қуришига сабабчи бўлар, чекка қишлоқларда тиббий маданият даражаси бирмунча паст эди. Аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш масалалари, гарчи даврий матбуот саҳифаларида тез-тез тилга олинса ҳам, аслида вазият анча мураккаб бўлган. Мустамлакачиликнинг олисни кўзлаб юритган сиёсатига кўра 1882 йилдан бошлаб Тошкент шаҳри ва кейинчалик Туркистоннинг бошқа шаҳарларида маҳаллий аёллар учун амбулаториялар ташкил этилган. Ёрдам сўраб мурожаат қилган аёллар ва болаларга бепул ёрдам кўрсатилган, шунингдек, дорилар, сув муолажалари, оддий операция ва яраларни боғлаш ишлари учун ҳам маблағ олинмаган[9].

Жадид мутафаккирларидан бири бўлган Абдурауф Фитратнинг 1914 йилда ёзилган “Оила” китобини яратишдан мақсади янада олижаноброқ бўлган. Жадидларнинг фикрича, жамиятни ва онгни ислоҳ қилиш аввало оиладан бошланади. Яъни оила асосини тўғри қурмасдан, ёш авлодни тўғри йўлда тарбияламасдан туриб жамият ислохотидан сўз очиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас. Фитрат ана шу ғояни бош мезон қилиб олади. У ёзади: “Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади.”[10] Муаллиф бу мулоҳазалар билан кифояланмай, жамиятда оила заруратини чуқур таҳлил қилади. Икки жинснинг ихтиёрий иттифоқи бўлган оиланинг инсон наслини давом эттиришдаги бетақрор роли ва аҳамиятидан, оила тарихидан сўз очади, “... оиланинг шаклланиши, яъни аҳли байт жамоаси, бошқача айтганда оила бошқаришга асос солиш Бани Одам маданиятининг асоси”, оила саодати ва бахти учун қабул қилинган энг мақбул қонунлар исломий қонунлар деган хулосага келади”[10].

Фитрат оиланинг муваффақиятли ҳаёт кечириши, оила иттифоқи, ундаги эр-хотин муносабатларининг маънавий-руҳий хусусиятлари хусусида фикр юритар экан, юзага келадиган барча зиддият ва келишмовчиликларнинг асосий сабаби муҳаббатсизлик эканини таъкидлайди.

Муаллиф мазкур фикрини асослаш мақсадида ўзи яшаётган даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий статистик маълумотларига мурожаат қилади, яъни 40 миллион инглизнинг 400 миллион ҳиндий ва африкаликлар устидан ҳукмронлик қилаётгани, Чин ҳукумати 400 миллион аҳолиси билан 40 миллион японнинг ҳийла-найранги ўйинчоғига айлангани, 60 миллион олмонлар иккита заиф давлат (Австрия ва Туркия) ни “ёнларига олиб” аҳолиси 750 миллионга тенг келадиган етти давлат билан уруш қилаётгани каби муҳим фактларни келтиради. “Кишининг назарида ажиб ва ғаройиб кўринадиган бу воқеалар, – дейди муаллиф, – тарбия таъсиридан дир, зеро болаларнинг тарбияси бу фарзандни жисмонан, фикран ва ахлоқан тарбия қилиб, камолга етиштириш демакдир.”[10]

Бироқ миллатдошларимиз фарзандларини тарбияламоқдаларми? Характерли жойи шундаки, муаллиф саволни “қандай тарбияламоқдалар?” эмас, балки “тарбияламоқдаларми?” тарзида кўяди ва бири биридан кескин хулосалар чиқаради: “Биз туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамиз деб айтмаяпман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар назаримизда ҳаммадан суюкли ва азиз. Лекин бахтимизга қарши шуни эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз.”[10] Фитрат ушбу фикрни атрофлича асослаш мақсадида қизиқ бир қиёсий далил келтиради. Унинг фикрича, тарбия деганлари бирон-бир нарсани аста-секин камолга етказиш бўлса, қўйнинг камоли унинг семизлиги ва соғломлигидир. “Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан.”[10]

Бироқ ҳаммага аёнки одам камоли фақат соғлик ва куч-қувватли бўлишдан иборат эмас. Боланинг тарбияси доирасига унинг ақлан, жисмонан ва ахлоқан соғлом бўлиш ҳам киради. Яъни Фитрат сўзлари билан айтганда “Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим.” Лекин бу санаб ўтилган уч жиҳатга кўра бенуқсон бўлган одамни тарбиялаш осонми? Муаллиф мазкур саволга аниқ жавоб топиш мақсадида Бухорои шариф деб мақтовни кўкларга кўтарилган она шахри кўчаларида шундай бир тажриба ўтказди: уйдан чиқиб катта йўл билан Девонбеги ҳовузининг лабига бориб, бошқа йўл билан уйига қайтиб келади. Йўлда ўз кўзи билан кўрган одамларига разм солади. Уларнинг жисмонан соғлиги, ақли-хуши жойидалиги, ахлоқ-одобига баҳо беради. Ўз ўқувчисини ҳам ана шу ғойибона саёҳатга таклиф этган муаллиф шундай ҳикоя қилади: “Бу саёҳатимиз бир соат давом этди. Ана шу саёҳатимиз давомида диққат қилган бўлсангиз, йўл-йўлакай ўттиз-қирқта сил касал, йигирма-ўттизта тепакал, ўн-ўн битта кўр, соқов, шунча оқсоқ, камида тўрт-беш шол ва песни учратдик. Қолганлар сизнингча соғ-саломат эдилар, яъни ҳарқандай хасталикдан озод эдилар. Лекин менинг назаримда улар ҳам ҳар хил касалликларга чалинган эдилар. Ранглари ўчган, қоматлари эгик, таналари нотавон, икки юз қадам йўлни оҳ-воҳ билан босардилар. Узоққа бормайлик, иккаламиз ҳам бир соатлик саёҳатимиз чоғида анча чарчадик. Ҳозир аъзои баданларимиз оғримоқда. Хуллас, халқимизнинг соғлиғи шу даражада”[10].

ХУЛОСА

Хулоса қилганда, “бугунги кунда одамларда экологик билимларнинг етарли эмаслиги, баъзиларда умуман йўқлиги билиниб қолмоқда. Кўпчилик экологик муаммолар мавжудлигидан хабардор, баъзилар кечиктириб бўлмас қарорлар қабул қилиш кераклигини, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш йўлида туб бурилиш зарурлигини талаб қилишса, бошқа тоифадаги одамлар буни кераги йўқ деб ўйлашади.”[11] Айнан шу масалада экологик дунёқарашнинг функционал аҳамияти

кўзга ташланади. Яъни, экологик муаммоларга шундай зиддиятли муносабатга, кишилар руҳиятида сақланиб қолаётган табиатга нисбатан технократик, утилитар, меркантил ёндашув кайфиятларига барҳам бериш учун ҳар бир шахсда экологик дунёқарашни янада бойитиш йўллари ва имкониятларини излаб топиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Тошкент.: Ўзбекистон. –Б. 37.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент.; Ўзбекистон, 2017. Б-592.
3. Жибуль И.Я. Экологические потребности: сущность, динамика, перспектива. Минск: Наука, 1991. -С. 123.
4. Абдуллаев Э. Экологические отношения и экологическое сознание. Тошкент: 1990. –С, 219.
5. Андреева Ю.А. Человек, природа, общество в современной прозе. Москва.: 1981. –С. 47.
6. Исамуҳамедов Х. Мамашокиров С. Экологиянинг ижтимоий-фалсафий муаммолари. Тошкент: 1999. –Б. 27-28.
7. Азимова С.Т. Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг муҳим хусусиятлари. Замонавий таълим / современное образование 2014, 11. –Б. 33.
8. Ашурова Х.С. Самарқанд жадидларининг ижтимоий-сиёсий қарашлари(XX асрнинг биринчи чораги). Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати -Тошкент: ЎЗМУ, 2020. –Б. 13.
9. Шодмонова С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида, Тошкент: Янги нашр. – Б. 78.
10. Абдурауф Фитрат. Оила. Тошкент:Маънавият, 2000, -Б. 8.
11. Ашрапов М. Экологик дунёқараш. //Ўзбекистон экология хабарномаси 2005, №3, (54), -Б. 29.
12. Siddikov, I. (2021). Gender Management Issues In Modern Pedagogy In Educational Institutions.
12. Bakhromovich, S. I. The Phenomenon Of Management And Leadership Personality In The Views Of Oriental Scholars. Chief Editor.
13. Siddikov, I. B. (2021). Modern Models Of Providing Autonomy Of Higher Educational Institutions (Analysis Of Foreign Countries Experience). Current Research Journal of Pedagogics (2767-3278), 2(05), 25-31.
14. Bakhromovich, S. I. (2021). Development Trends And Transformation Processes In Academic Mobility In Higher Education In Uzbekistan And The World.
15. Bakhromovich, Siddikov Ilyosjon, And Maxamadaliyev Lutfillo. "Development Of Ecological Culture In Students In The Process Of Education Of History Of Uzbekistan. European Journal of Humanities and Educational Advancements 2 (5), 103-107
16. Siddikov, I. (2021). Traditions Of Philosophy, Fiqh And Philosophy In The Theological Views Of The Middle East. Interconf.

17. Bakhromovich, S. I. (2021). Factors Of Introduction Of Principles Of Institutional Autonomy To The Management Process Of Higher Educational Institutions. Berlin Studies Transnational Journal Of Science And Humanities, 1(1.5 Pedagogical Sciences).
18. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
19. Bakhromovich, S. I. (2021). Views On The Role Of Science In Human And Society Life In Islamic Teaching. International Journal Of Philosophical Studies And Social Sciences, 1(3), 79-86.
20. Bakhromovich, S. I. (2018). Social And Philisophical Performance Of Making Youth's Intellectual Culture. European Science Review, (7-8).
21. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
22. Siddiqov, I. (2022). Dialectical And Synergetic Features Of The Development Of Theological And Epistemological Views In Medieval Eastern Islam.
23. Siddiqov, I. B. (2022). Mutual Synthesis Of Medieval Islam Gnoseology And Theology.
24. Siddiqov, I. B. (2018). Social And Philisophical Performance Of Making Youth's Intellectual Culture. European Science Review, (7-8), 296-298.
25. Bakhromovich, S. I. Social And Physical Performance Of Making Youth's Intellectual Culture. July–August, 289.